

O'ZBEK TILIDA QARASHLILIK-TEGISHLILIK MA'NOSINING SO'Z SEMANTIKASI TA'SIRIDA YASHIRIN IFODALANISHI USULI

Muattar Ismoilova

PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17218003>

Annotatsiya. O'zbek tilida qarashlilik-tegishlilik ma'nosining muayyan so'zlar orqali ularning semantikasi ta'sirida yashirin ifodalanishi ham kuzatiladi. Bunday vaziyatda ushbu so'zlar ishirokida tuzilgan gaplardan yashirin tarzda qarashlilik-tegishlilik ma'nosi anglashiladi. Qarashlilik-tegishlilik ma'nosining gapda yashirin tarzda voqelanishiga turtki beruvchi birliklarga ega, ega bo'lmoq, egalik qilmoq; ixtiyorida, izmida, tasarrufida, qaramog'ida kabilarni kiritish mumkin. O'zbek tilida ega leksemasi va u ishtirokida yasalgan ega bo'lmoq, egalik qilmoq fe'l leksemalari orqali nutqda yashirin tarzda qarashlilik-tegishlilikni bildiruvchi axborot voqelanadi.

Ega leksemasi ko'pma'noli so'z bo'lib, "narsa-predmetga ega" ma'nosida qo'llanganda yashirin tarzda qarashlilik-tegishlilik ma'nosini ifodalaydi. Bunda ega leksemasi "egallangan predmet" tushunchasini anglatuvchi jo'nalish kelishigidagi ismlar bilan bog'lanadi, "predmetni egallagan shaxs" tushunchasini bildiruvchi birlik esa bosh kelishikdagi ismlardan tarkib topadi. Masalan, Salim noyob qo'lyozmaga ega gapidan noyob qo'lyozmaning Salimga tegishli ekanligi anglashiladi. Bunda Salim – posessor, noyob qo'lyozma – korrelyat, ega leksemasi esa qarashlilik-tegishlilik ma'nosini ifodalovchi vosita. Ammo bunday konstruksiyalarda qarashlilik/tegishlilik ma'nosi yashirin tarzda ifodalanadi. Bunda subyektning predmetga ega bo'lishi zamirida ushbu predmetning shu subyektga tegishlilikini anglatuvchi axborot yuzaga keladi. Bu axborot gapning semantik strukturasi orqali yashirin tarzda yuzaga chiqadi.

Kalit so'zlar: posessor, ega, ixtiyorida, leksema, tasarrufida, fe'l.

THE METHOD OF IMPLICIT EXPRESSION UNDER THE INFLUENCE OF WORD SEMANTICS OF THE CONCEPTS OF POSSESSION-RELATIONSHIP IN UZBEK LANGUAGE

Abstract. In the Uzbek language, the hidden expression of the meaning of belonging-belonging through certain words under the influence of their semantics is also observed. In such a situation, the meaning of belonging-belonging is understood in a hidden way from sentences formed with the participation of these words. The units that give rise to the hidden realization of the meaning of belonging-belonging in a sentence can be included: to have, to have, to possess; to be at one's disposal, to be under one's control, to be under one's control. In the Uzbek language, information expressing belonging-belonging is hidden in speech through the lexeme ega and the verb lexemes ega and ega, to have formed with its participation.

The lexeme ega is a polysemantic word, and when used in the meaning of "to own a thing-object", it expresses the hidden meaning of belonging-belonging. In this case, the possessor lexeme is associated with nouns in the genitive case, which means the concept of "possessed object", while the unit denoting the concept of "person possessing the object" is composed of nouns in the genitive case. For example, from the sentence Salim owns the unique manuscript, it is understood that the unique manuscript belongs to Salim. In this case, Salim is the possessor, the unique manuscript is the correlate, and the possessor lexeme is a means of expressing the

meaning of belonging-belonging. However, in such constructions, the meaning of belonging/belonging is expressed in a hidden way. In this case, the subject's possession of the object contains information that the object belongs to this subject. This information is hidden through the semantic structure of the sentence.

Keywords: possessor, owner, at the disposal, lexeme, at the disposal, verb.

Kirish

O'zbek tilida bir obyektning ikkinchisiga egalik qilishi orqali ikki obyektning o'rtasidagi grammatik va semantik munosabatning lisoniy birliklar bilan ifodalanishi qarashlilik-tegishlilik deb yuritiladi. Shu obyektlardan biriga egalik qiluvchini posessor, egallangan obyektни esa korrelyat deb atash qarashlilik-tegishlilik munosabatlarida strategik me'yor sanaladi.

O'zbek tilida ham qarashlilik-tegishlilik munosabati ikki obyekt o'rtasida birining boshqasiga egalik qilishi, birining boshqasiga tegishli ekanligining ifodalanishida yuzaga chiqadi. Qarashlilik-tegishlilik kategoriyasini verballashtirishda birinchi navbatda qaratqich kelishigi va egalik affikslari muhim o'rin tutadi.

Egalik affikslarining asosiy ma'nosi ot va otlashgan so'zlar o'rtasida grammatik munosabatni ifodalash bo'lib, aniqlanmishda ifodalanagan shaxs, narsa, hodisaning qaratqich aniqlovchida ifodalanagan shaxs, narsa, hodisaga tegishli, qarashli, mansub, xos ekanligini tasdiqlashdan iborat. Ya'ni ot turkumiga xos bo'lgan so'zning ot turkumiga oid boshqa so'z bilan munosabati qaratqich kelishigi va egalik shakli orqali bir-birini taqozo qilgan holda yuzaga chiqadi. Bunday munosabat natijasida birikmada qarashlilik-tegishlilik ma'nosi ifodalanadi.

O'zbek tilida qarashlilik-tegishlilikni ifodalovchi bu kabi vositalarning maxsus tizimi mavjud, ularning qo'llanish xususiyatlari, grammatik ma'nosi va vazifalari kontekst talabidan kelib chiqib belgilanadi. Garchi bunday sintaktik konstruksiyalar "qarashlilik-tegishlilik" ma'nosi ostida birlashsa-da, ularda bir-biridan farqlanuvchi turli semantik munosabatlar qayd etiladi. (G'ulomov, 1941:52)

Ega leksemasi quyidagi ma'nosida ham gapda qarashlilik-tegishlilikni bildiruvchi axborotni yuzaga chiqaradi: "5 Narsani "yuzaga keltirish, tayyorlash va sh.k. jihatidan qarashlilikini bildiradi". Masalan, *Osh egasi bilan shirin* maqolida oshning egasiga, ya'ni uni tayyorlagan insonga tegishli, qarashli ekanligi ma'nosi anglashiladi. Shunisi xarakterliki, *ega* leksemasining "3 Shaxs yoki narsada o'zi birikib kelgan so'z anglatgan narsaning bor, mavjud ekanini bildiradi; bor, mavjud" ma'nosida ham qarashlilik-tegishlilikka ishora kuzatiladi. Masalan, *Men shu dalahovliga egaman* gapidan Menda shu dalahovli bor axboroti bilan birga Shu dalahovli menga tegishli axboroti anglashiladi. Ya'ni subyektda biror narsa-predmetning mavjud ekanligi haqidagi hukm bu narsaning ayni subyektga tegishli ekanligini anglatuvchi axborotga ishora qilib turadi. Bu axborot asosiy axborot zamirida yashirin tarzda yuzaga chiqadi. Quyidagi gapning semantikasiga e'tibor qaratamiz:— *Said Xalil mamlakatning diniy peshvosi sifatida podshoh hokimiyatini ichdan nazorat qilish huquqiga ega edi*. Ushbu gapning semantik strukturasidan yashirin tarzda "Said Xalilga mamlakatning diniy peshvosi sifatida podshoh hokimiyatini ichdan nazorat qilish huquqi tegishli edi". Yoki *Safar qanchalik yaxshi do'st hisoblanmasin, mana shu kabi odatlari, kibrga bandaligi Omonulloga yoqmaydi. Ba'zilar do'st tanlash imkoniyatiga ega*

bo'ladilar. Anglashiladiki, [Ism_{b.k.} + Ism_{jo'n.kel.} + ega] qolipidagi sintaktik konstruksiyalarda doimo yashirin tarzda qarashlilik-tegishlilikni bildiruvchi axborot ifodalanadi.

Bunday tuzilishdagi sintaktik konstruksiyalarda bosh kelishikdagi ismlardan tashkil topgan birlik posessor vazifasida, jo'nalish kelishigidagi ismlar bilan ifodalangan birlik esa korrelyatni, ya'ni egalik qilingan predmet tushunchasini anglatadi. Masalan: *Kamolot zinalaridan o'tib shon-shavkatga, mol-dunyoga, o'zi bir vaqtlar entikib orzu qilgan hamma narsaga ega bo'libdi-yu, xuddi o'sha zinalarda bitta narsasini, eng aziz, eng pokiza narsasini – odamgarchiligini tushirib qoldiribdi*. Yoki *Nimaiki topgan bo'lsam, xudo xohlasa, hammasiga o'zing ega bo'lasan*. Mayli, *prokuror bo'l, mayli savdo xodimi bo'l, faqat davomchim bo'lsang bas, deb yuzu ko'zlarimdan ko'p o'pard*. *Nimadandir qalbim g'ururga to'lib borayotganini his qilib turardim*. Bunga birgina misol, *Itolmasning nazarida, og'asi Erdonboy otasidan qolgan bir xum tillaga ega bo'lmaguncha binoyidek yigit edi*. *Otasining vafotidan so'ng ulkan boylikka ega bo'lgach, birdaniga o'ta xasis, o'ta kibrli kimsaga aylandi-qoldi*. Shunisi xarakterliki, ega leksemasi gapda inkor ifodalovchi emas, na... yuklamalari bilan birikib kelgan holatda gapda qarashlilik-tegishlilikni ifodalovchi axborot ifodalanmaydi. Masalan: *Salim noyob qo'lyozmagan ega emas*. *Salim na noyob qo'lyozmaga ega*.

U odil edi! Lekin unda hech qanaqa huquq yo'q edi. *U javohir edi! Ammo qavmda javohirni toshdan farqlaydigan odamning o'zi yo'q edi*. *Boz ustiga, bu ovulda tug'mas xotin yerda yotgan toshchalik qadrga ega emasdi*. Nutqda ega leksemasi bilan hosil qilingan ega bo'lmoq, egalik qilmoq fe'l leksemalari ham uchraydi. Bunday yasalmalar orqali narsa-predmetga ega bo'lganlik yoki egalik qilinishi harakati sodir etilgandagina gapda qarashlilik-tegishlilikni ifodalovchi yashirin axborot ifodalanadi. Egalik qilish harakati hali amalga oshmagan bo'lsa yoki amalga oshayotgan bo'lsa, harakatning inkori ifodalansa, gapda qarashlilik-tegishlilik ma'nosi yuzaga chiqmaydi. Masalan: 1. *Anvar ersa avvalo Ra'no kabi bir rafiqag'a ega bo'lmoqchi va shu vositada boshqa masalalarga qaramoqchi edi*. 2. *Nigor oyim yigirma-o'ttuz qizni o'qutib ulardan tushkan "ozodliq" va "panjshanbalik" pullarga ham ega bo'lolmas, har kun deyarlik muhtarab maxdum pochchag'a hisobini batamom topshurib turishqa majbur edi* (Qodiriy, 2014: 46).

Ko'rinadiki, birinchi misolda ega bo'lmoq fe'l leksemasi orqali harakatning kelgusida rejalashtirilganligi ifodalangan, shu sababli gapda Anvarning hali rafiqaga ega bo'lmaganligi anglashiladi. Keyingi gapda esa ega bo'lmoq fe'l leksemasi bo'lishsiz shaklda ishlatilgan. Natijada gapning ushbu fe'l ishtirok etgan qismidan "pulga ega bo'lmaganlik" ma'nosi ifodalanadi. Demak, ega bo'lmoq, egalik qilmoq fe'l leksemalari orqali qarashlilik-tegishlilik ma'nosining ifodalanishi uchun ushbu fe'llar anglatgan harakat amalga oshgan bo'lishi shart. Ega bo'lish, egalik qilish harakati amalga oshgach, harakat natijasi sifatida predmetga egalik, predmetning shu shaxsga tegishli ekanligi ma'nosi yuzaga chiqadi.

Asosiy qism

Nutqda qarashlilik-tegishlilik ma'nosi ixtiyorida, izmida, tasarrufida, qaramog'ida leksemalari bilan ham yuzaga chiqadi. Bu birliklar, garchi egalik affiksi va o'rin-payt kelishigini qabul qilgan bo'lsa-da, ushbu affikslar so'z tarkibida o'z vazifasidan uzoqlashgan. Shu sababli ixtiyorida, izmida, tasarrufida, qaramog'ida so'zlari nutqda yaxlit birlik sifatida ishlatiladi va gapda qarashlilik-tegishlilik ma'nosi egalik affiksi orqali emas, ayni shu so'zlar semantikasi ta'sirida yuzaga chiqadi.

Ega leksemasi quyidagi ma'nosida ham gapda qarashlilik-tegishlilikni bildiruvchi axborotni yuzaga chiqaradi: "5 Narsani "yuzaga keltirish, tayyorlash va sh.k. jihatidan qarashlilikini bildiradi"¹. Masalan, *Osh egasi bilan shirin* maqolida oshning egasiga, ya'ni uni tayyorlagan insonga tegishli, qarashli ekanligi ma'nosi anglashiladi. Shunisi xarakterliki, *ega* leksemasining "3 Shaxs yoki narsada o'zi birikib kelgan so'z anglatgan narsaning bor, mavjud ekanini bildiradi; bor, mavjud"² ma'nosida ham qarashlilik-tegishlilikka ishora kuzatiladi (O'TIL 5, 2008:18). Masalan, *Men shu dalahovliga egaman* gapidan Menda shu dalahovli bor axboroti bilan birga Shu dalahovli menga tegishli axboroti anglashiladi. Ya'ni subyektda biror narsa-predmetning mavjud ekanligi haqidagi hukm bu narsaning ayni subyektga tegishli ekanligini anglatuvchi axborotga ishora qilib turadi. Bu axborot asosiy axborot zahirida yashirin tarzda yuzaga chiqadi.

Ma'lumki, egalik affiksi so'zga qo'shib, asosdan anglashilgan predmetga (predmet – keng ma'noda) egalik/qarashlilik ma'nosini ifodalaydi. Masalan, *kitobim – kitob menga tegishli, ukam – uka menga qarashli* kabi. Ammo ixtiyorimda birligi egalik affiksini qabul qilganligi uchun "ixtiyor menga tegishli" ma'nosini anglatmaydi (G'ulomov, 2008:140). Yoki *tasarrufingda* birligi orqali ham "tasarruf senga tegishli" ma'nosi yuzaga chiqmaydi. Xuddi shunday, *qaramog'ida* birligida ham "qaramog' menga tegishli" ma'nosi anglashilmaydi. Bu holat *ixtiyorida, tasarrufida, qaramog'ida* birliklari tarkibida egalik affiksi hamda o'rin-payt kelishigi ma'nosi va vazifasidan uzoqlashganligini, bu birliklar mazkur affikslari bilan yaxlit holda ma'no kasb etishi va shu holda leksik birlik maqomiga ega bo'lganligini ko'rsatadi. Demak, *ixtiyorida, izmida, tasarrufida, qaramog'ida* gapda yaxlit birlik sifatida ishtirok etadi. Qarashlilik-tegishlilik ma'nosi ushbu birliklar semantikasi ta'sirida yashirin ifodalanadi. Ma'lumki, *ixtiyorida* so'zining asos qismi "1 Xohish-istak erki; erk, xohish. 2 Foydalanish, tasarruf yoki idora qilish huquqi; izm" ma'nosini anglatadi (G'aynullina, 2002:19).

"QARAMOG' Tarbiya, boqish, tasarruf va sh.k. jihatdan mansublik, ixtiyorida bo'lish, qaramlik. O'n yoshingacha onamning qaramog'ida tarbiyalandim. – Azizbek Turkiston xonligining eng zolim... beklaridan va uning o'z qaramog'ida bo'lgan Toshkent aholisiga qilgan zulmlari Farg'onaga doston. Eshmat aka... qaramog'idagi bolalari to'g'risida spravka kelsa, uyga qaytarishlari lozimligini yozardi. Nutqda qaramog'ida so'zi, qaramog'ida qolmoq, qoramog'ida bo'lmoq fe'l leksemalari kimsaga nisbatan ishlatilganda, asosan, "tarbiyasida, boquvida" ma'nosi reallashadi. Masalan:1. "Boquvida" ma'nosi ifodalanadi: Bir o'g'ilning qaramog'ida qolgan keksa otasi bor edi. Nutqda qaramog'ida so'zi, qaramog'ida qolmoq, qoramog'ida bo'lmoq fe'l leksemalarining "tasarrufida, ixtiyorida bo'lmoqlik" semasi yuzaga chiqqanda "tegishlilik, qarashlilik" ifodalanadi. Biroq bu ma'no yashirin xarakterga ega bo'ladi. Bu birliklar nafaqat kishilarga, balki xo'jalik, davlat, yurt kabilarga nisbatan ham ishlatiladi. Bunday vaqtda ushbu birliklarning "ta'minotida bo'lmoq," "tasarrufida bo'lmoq" ma'nolari voqelanadi. Masalan:1. "Ta'minotida" ma'nosi ifodalanadi: OTMlarda tahsil olayotgan yetim bolalar davlat qaramog'ida bo'ladi.2. "Tasarrufida bo'lmoq" ma'nosi ifodalanadi: O'zbekistonda bank aktivlarining 80 foizdan ortig'i davlat qaramog'ida. Gapda qo'llangan qaramog'ida so'zi,

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2008. 5- жилд. – Б. 18.

² Ko'rsatilgan manba. – B. 17.

qaramog'ida qolmoq, qoramog'ida bo'lmoq fe'l leksemalarining aynan "tasarrufida bo'lmoq" ma'nosi reallashganda esa sintaktik konstruksiyada "xo'jalikka tegishli", "davlatga tegishli", "hokimlikka tegishli" kabi turli axborotlar ifodalanadi. Masalan:1. *"Andijon" futbol klubi bundan buyon Andijon viloyati hokimligi qaramog'ida bo'ladi*. Berilgan gapdan "Andijon" futbol klubi bundan buyon Andijon viloyati hokimligiga qarashlidir" axboroti anglashiladi.

Ko'rinadiki, o'zbek tilida gapda qo'llangan *qaramog'ida* so'zi, *qaramog'ida qolmoq, qoramog'ida bo'lmoq* fe'l leksemalari orqali ularning semantikasi ta'sirida yashirin axborot ifodalanadi. Shuningdek, nutqimizda *tasarrufida* hamda bu so'z ishtirokida yasalgan *tasarrufida bo'lmoq, tasarrufida qolmoq* fe'l leksemalari orqali ham gapda yashirin tarzda qarashlilik-tegishlilik ma'nosi ifodalanadi.

"TASARRUF [a. – o'z ixtiyoriga olish, egalik qilish; mustaqil harakat qilish; o'zboshimchalik] kt. Foydalanish, egalik huquqi, ixtiyori; egalik, xo'jayinlik. Xususiy tasarruf. *Bu yer-suvlar qadimdan boyning tasarrufida edi. – Otasi esa Bobomirzani o'zining ko'z qorachig'i deb bilar, shu sababdan katta ro'zg'orni boshqarishni, yer-suv, mol-dunyo tasarrufini shuning qo'lga tashlab ketish niyatida yurardi*. I.Rahim, Taqdir. [Berdiqul] *Yarim qo'ra molning he yo'q-be yo'q o'gay akasi tasarrufiga o'tib ketganidan yuragi tars yorilay dedi*. N.Norqobilov, Tog'dagi yolg'iz odam" (O'TIL 3, 2008:417).

O'zbek tilida *tasarruf qilmoq (etmoq)* so'zi ham uchraydi. Ammo bu so'z kitobiy uslubga xoslanganligi sababli og'zaki nutqda deyarli kuzatilmaydi. Mazkur so'z gapda "egalik qilmoq" ma'nosida qo'llanib, egalik, tegishlilik ma'nosi ifodalaydi. O'zbek tilining izohli lug'ati'da *tasarruf qilmoq (etmoq)* so'zi quyidagicha izohlangan: "Tasarruf qilmoq (yoki etmoq) Egalik qilmoq. *Mening butun xojaligimni tasarruf qilishga undan boshqa kishining haddi yo'q. Fotih Iskandar butun yer yuzini tasarruf etib ham, ko'ngli zarracha shod bo'lmagach, onasiga shunday maktub yozgan...*Ko'rinadiki, *tasarruf* so'zi va undan hosil qilingan *tasarruf qilmoq (etmoq)* so'zi "egalik qilmoq" ma'nosini bildiradi. "Egalik qilmoqlik" tegishlilikni anglatadi. Shu jihatdan bu so'zlar ishtirok etgan gaplardan yashirin tegishlilik/qarashlilik ma'nosi anglashiladi. Xususan, *Fotih Iskandar yer yuzini tasarruf etib* birikmasi orqali "Yer yuzi Fotih Iskandarga tegishli" axboroti anglashiladi. Demak, bu so'z ham kontekstda yashirin tegishlilik/qarashlilikni ifodalab keladi. Qarashlilik-tegishlilik ma'nosini yashirin ifodalovchi bu birliklarning nutqda qo'llanishi hamda faollik darajasi turlicha. Demak, *ixtiyorida, izmida, tasarrufida, qaramog'ida* gapda yaxlit birlik sifatida ishtirok etadi. Qarashlilik-tegishlilik ma'nosi ushbu birliklar semantikasi ta'sirida yashirin ifodalanadi (Guzev, 1987:91).

Ma'lumki, *ixtiyorida* so'zining asos qismi "1 Xohish-istak erki; erk, xohish. 2 Foydalanish, tasarruf yoki idora qilish huquqi; izm"³ ma'nosini anglatadi (O'T IL 2, 2004:501).

Ega, ixtiyorida, izmida, tasarrufida, qaramog'ida so'zlari kitobiy uslubga xos bo'lsa-da, ularning nutqda qo'llanish darajasi bir-biridan farqlanadi.

Izohdan ko'rinadiki, mazkur birlik to'g'ridan to'g'ri qarashlilik/ tegishlilik ma'nosini anglatmaydi. Ammo uning biror narsadan "foydalanish, tasarruf yoki idora qilish huquqi"ga egalikni anglatishi gapda *ixtiyorida* so'zi orqali yashirin qarashlilik-tegishlilik ma'nosi ifodalanishiga yo'l ochadi. Masalan: *"Botanika" bog'i Fanlar akademiyasi ixtiyorida. Qachonki,*

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти. 2004. 2 жилд. – Б. 501.

sukunat zangi – g‘ayritabiiy bir sasdan o‘ziga kelganida, kun adoqlab, bobo quyosh allaqachon cho‘qqilardan biri boshiga qo‘ngan – hademay borliqni qora tun ixtiyorida qoldirib, tog‘lar ortiga sho‘ng‘ish taraddudida edi (G‘adzhiev, 1975:22). Berilgan birinchi gapdan “Botanika” bog‘i Fanlar akademiyasiga tegishli, uning qaramog‘ida, unga tegishli” kabi ma’nolar ifodalanadi va shunday axborot anglashiladi. Ikkinchi misolda ham adib tun cho‘kishini “borliqni qora tunning ixtiyorida qoldirish” ifodasi bilan tasvirlaydi va bunda ohorli poetik tasvir yaratadi. Yoki *Shirin shahridagi chempionlar maskani yana sportchilar ixtiyorida*. Ushbu gapdan “Shirin shahridagi chempionlar maskani yana sportchilarga tegishli” axboroti anglashiladi.

Xulosa

O‘zbek tilida *ixtiyorida*, *tasarrufida*, *qaramog‘ida*, *izmida* so‘zlariga *bo‘lmoq*, *qo‘lmoq* fe‘llarining birikib kelishidan hosil bo‘lgan *ixtiyorida bo‘lmoq*, *tasarrufida bo‘lmoq*, *qaramog‘ida bo‘lmoq*, *izmida qolmoq*; *ixtiyorida qolmoq*, *tasarrufida qolmoq*, *qaramog‘ida qolmoq*, *izmida qolmoq* yasama fe‘llari ham mavjud. Shunisi xarakterliki, fe‘l yasallishida mazkur so‘zlarning semantikasi butkul o‘chib ketmaydi. Shu sababli ushbu fe‘llar orqali ham ularning semantikasi ta’sirida gapda qarashlilik-tegishlilik ma’nosi ifodalanadi.

Nutqda *ixtiyorida* so‘zi ba’zan *izmida* so‘zi bilan; *ixtiyorida bo‘lmoq*, *ixtiyorida qolmoq* so‘zlari *izmida bo‘lmoq*, *izmida qolmoq* yasalmalari bilan almashinib qo‘llana oladi. Bunday vaqtda *izmida*, *izmida bo‘lmoq*, *izmida qolmoq* birliklari “tasarruf, tasarruf qilish, egalik qilish” ma’nosini anglatib, qarashlilik-tegishlilik ma’nosini yashirin ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, “*Iztopar itlar iste’dodli izquvarlar izmida*” gapida qo‘llangan *izmida* so‘zi “tasarrufida” ma’nosini bildiradi. *Tasarrufida bo‘lmoqlik* esa predmetga egalikni anglatadi. Shu jihatdan ushbu gapdan *izmida* so‘zi semantikasi ta’sirida yashirin tarzda “*Iztopar itlar iste’dodli izquvarlarga tegishli*” axboroti anglashiladi.

O‘zbek tilida *qaramog‘ida* hamda bu so‘z ishtirokida yasalgan *qaramog‘ida bo‘lmoq*, *qaramog‘ida qolmoq* fe‘l leksemalari orqali ham gapda yashirin qarashlilik-tegishlilik ifodalanadi.

Ma’lumki, *qaramog‘ida* so‘zi *qaramog‘* so‘zi asosida hosil qilingan bo‘lsa-da, bugungi kunda yaxlit birlik sanaladi. Ammo bu so‘z *qaramog‘ida* shaklida “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da uchramaydi. *Qaramog‘* so‘ziga lug‘atda quyidagicha izoh berilgan: “QARAMOG‘ Tarbiya, boqish, tasarruf va sh.k. jihatdan mansublik, ixtiyorida bo‘lish, qaramlik. *O‘n yoshimgacha onamning qaramog‘ida tarbiyalandim. – Azizbek Turkiston xonligining eng zolim... beklaridan va uning o‘z qaramog‘ida bo‘lgan Toshkent aholisiga qilgan zulmlari Farg‘onaga doston. Eshmat aka... qaramog‘idagi bolalari to‘g‘risida spravka kelsa, uyga qaytarishlari lozimligini yozard* (G‘ulomov, 1941:61).

Nutqda *qaramog‘ida* so‘zi, *qaramog‘ida qolmoq*, *qaramog‘ida bo‘lmoq* fe‘l leksemalarining “tasarrufida, ixtiyorida bo‘lmoqlik” semasi yuzaga chiqqanda “tegishlilik, qarashlilik” ifodalanadi. Biroq bu ma’no yashirin xarakterga ega bo‘ladi.

Bu birliklar nafaqat kishilarga, balki xo‘jalik, davlat, yurt kabilarga nisbatan ham ishlatiladi. Bunday vaqtda ushbu birliklarning “ta’minotida bo‘lmoq,” “tasarrufida bo‘lmoq” ma’nolari voqelanadi. Masalan: 1. “Ta’minotida” ma’nosi ifodalanadi: *OTMlarda tahsil olayotgan yetim bolalar davlat qaramog‘ida bo‘ladi*. 2. “Tasarrufida bo‘lmoq” ma’nosi ifodalanadi: *O‘zbekistonda bank aktivlarining 80 foizdan ortig‘i davlat qaramog‘ida*. Gapda qo‘llangan *qaramog‘ida* so‘zi, *qaramog‘ida qolmoq*, *qaramog‘ida bo‘lmoq* fe‘l leksemalarining aynan

“tasarrufida bo‘lmoq” ma’nosi reallashganda esa sintaktik konstruksiyada “xo‘jalikka tegishli”, “davlatga tegishli”, “hokimlikka tegishli” kabi turli axborotlar ifodalanadi. Masalan: Ko‘rinadiki, o‘zbek tilida gapda qo‘llangan *qaramog‘ida* so‘zi, *qaramog‘ida qolmoq*, *qoramog‘ida bo‘lmoq* fe‘l leksemalari orqali ularning semantikasi ta’sirida yashirin axborot ifodalanadi (Ismoilova, 2024:130).

O‘zbek tilida iboralar, maqollar, o‘xshatishli qurilmalarda qaratqich kelishigi qo‘llanilishining individual xususiyatlari bor. Bunday birliklarda mazkur kelishik ko‘proq belgili keladi. Masalan, *kalning temirdan tarog‘i bor*, *ammamning buzog‘i*, *bo‘zchining mokisiday*, *anqoning urug‘i*, *og‘zining tanobi qochdi*, *otning qashqasi*, *suhbatning guli*, *gapning po‘stkallasi*.

O‘zbek tilida vositasiz qaratqich kelishigi vositasida bog‘langan frazema va idiomalarda qaratqich kelishigining o‘rni faqatgina subyektga ko‘ra belgilanadi. Vositali qaratqich kelishigida tayanch komponentning o‘rni substantiv hisoblanadi.

Xullas, o‘zbek tilida ayrim so‘zlarning lug‘aviy ma’nosi ta’sirida ham qarashlilik-tegishlilik ma’nosi ifodalanadi. Ammo bu so‘zlar ifodalagan qarashlilik-tegishlilik ma’nosi yashirin xarakterga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ayub G‘ulomovning ilmiy merosi (4-kitob). O‘zbek tilida aniqllovchilar. O‘zbek tilida kelishiklar. – Toshkent, 2008. – 140 b.
2. Qodriy A. “O‘tkan kunlar” romani, Sharq nashriyoti, 2014 yil, 400 b.
3. O‘zbek tilining izohli lugati. 5 jildi. – Toshkent, “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. 2006. 3- jild. – B. 417.
4. O‘zbek tilining izohli lugati . 5 jildi. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. 2004. 2 jild. – B. 501.
5. Andrey D. Kaksin. K. voprosu o kategorii prityazhatel'nosti i formakh yeyeyo vyrazheniya v khakasskom yazyke / Tehlikedeki Diller Dergisi /Journal of Endangered Language/ Elektron manzil: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/689697>
6. Asaturova S. Sredstva vyrazheniya kategorii prinadlezhnosti v raznosistemnykh yazyka, v chastnosti, v russkom i gruzinskom (Na materiale russkikh i gruzinskikh narodnykh skazok) // <https://journals.4science.ge/index.php/TUW/article/view/1693/1646>
7. Bastrakova E.A. Nekotorye osobennosti kategorii possessivnosti v russkom yazyke v sravnenii s drugimi yazyka // <https://scipress.ru/philology/articles/nekotorye-osobennosti-kategorii-posessivnosti-v-russkom-yazyke-v-sravnenii-s-drugimi-yazykami.html>
8. – 264 s.
9. G‘adzhiev N. Kategoriya prinadlezhnosti v sovremennom azerbaydzhanskom yazyke: Avtoreferat. dis. kand. filol. nauk. – Baku, 1975. – 22 s.
10. G‘aynullina R.G. Semantiko-sintaksicheskaya struktura possessivnykh predlozheniy: Avtoreferat. diss. kand. filol. nauk. – Tver', 2002. – 19 s.
11. Guzev V.G. Ocherki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: Ima (na materiale staroanatolijsko-tyurkskogo yazyka). – L.: Izd-vo LGU, 1987. – 141 s.
12. G‘ulomov A. O‘zbek tilida kelishiklar / Trudy Uzbekskogo filiala AN SSR. Ser. 2. – Kn.2. –T., 1941.

13. **Ismoilova Muattar Ilyosovna**, “O‘zbek tilida qarashlilik-tegishlilik ma’nosini ifodalovchi birliklarning semantik xususiyatlari” dissertatsiya. 2024 yil. Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti.